

РОЗДІЛ 2.
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ
ТА ВИХОВАННЯ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ.
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НАСТУПНОСТІ

А. С. Лобанова,
доктор соціол. наук, професор,
Криворізький державний педагогічний університет

ТЕОРІЯ МОРАЛЬНОЇ Й ПРАВОВОЇ ОСВІТИ С. Й. ГЕССЕНА:
УМОТИВОВАНІСТЬ ЇЇ СУЧАСНОГО ЗАПИТУ

У статті аналізується сутність теорії моральної та правової освіти видатного педагога-філософа С. І. Гессена. Обґрунтовується необхідність сучасного запиту цієї теорії для удосконалення системи початкової освіти. Акцентується увага на доцільності раціонального поєднання у вихованні та освіті розумної свободи і дисципліни як форми соціального контролю.

В статье анализируется суть теории морального и правового образования известного педагога-философа С. И. Гессена. Обосновывается необходимость современной востребованности этой теории для усовершенствования системы начального образования. Акцентируется внимание на целесообразности рационального объединения в воспитании и образовании разумной свободы и дисциплины как формы социального контроля.

Essence of theory of moral and legal education of prominent teacher-philosopher S. I. Gessens is analysed in the article. Grounded necessity of modern query of this theory for the improvement of the system of primary education. Attention is accented on expedience of rational combination in education and formation of clever freedom and discipline as forms of social control.

Інтенсифікація людського розуму, прискорення інформаційних та глобалізаційних процесів ставить перед педагогічними спільнотами різних країн нові завдання, що пов'язуються з удосконаленням освітніх процесів, підвищенням якості навчання і виховання підростаючого покоління. Невипадково в сучасних умовах практично в усіх державах світу укладено нові освітні програми, що спрямовані на підготовку високопрофесійних фахівців, здатних на високому інтелектуальному рівні вирішувати складні предметні та технологічні завдання, що сприяють інформаційному розвитку суспільства у новітню добу. Для цього обґрунтовуються нові теорії, концепції, підходи, випрацьовуються нові програми, тактики та стратегії. Разом з тим потреби у формуванні всебічно розвинутої особистості значно перевищують можливості її формування. Певно, педагогічне товариство, як і людство в цілому, завжди буде прагнути до пошуку та запровадження інноваційних підходів, шляхів, не задовольняючись тим, що запроваджено.

Це і є одна із історично-діалектичних закономірностей розвитку людства. Разом з тим іншою закономірністю є *наступність*, тобто здатність людей зберігати окремі елементи освіти як, скажімо і культури, або характеристики її як цілого у процесі переходу від теперішнього стану до нового.

І у цьому контексті актуальною постає проблема сучасного погляду на творчу спадщину Сергія Йосиповича Гессена¹, одного з видатних теоретиків педагогіки і соціології освіти, педагогічна спадщина якого довгий час була недоступна для широкого кола російських та українських науковців.

Тож *метою* статті є обґрунтування потреби у переосмисленні теорії моральної і правової освіти С. Й. Гессена для використання її у процесі удосконалення якості сучасної освіти, зокрема у початковій школі. Для досягнення мети необхідно вирішити *наступні завдання: по-перше*, з'ясувати базові принципи названої теорії і, *по-друге*, умотивувати її сучасний запит в контексті запровадження європейських стандартів освіти.

Наукова спадщина С. Й. Гессена привертає увагу насамперед тим, що педагогіку вчений розглядає невідривно від культурології, оскільки перша, на його думку, забезпечує процес збереження і трансляції досягнень культури від покоління до покоління. Як зазначає В. В. Сапов, основою педагогіки він вважав вчення про особистість, яка формується «шляхом залучення до понадособистісних цінностей» [1]. Практично під таким же кутом зору розглядають освітній процес і соціологи, вважаючи, що однією з базових соціальних функцій системи освіти є трансформація культурних цінностей в контексті суспільних перетворень, які суттєво впливають на процес соціалізації особистості, особливо на початковому етапі навчання.

У 1995 р. у Росії після семи десятиліть забуття було видано друком відому працю С. Й. Гессена «Основи педагогіки. Введення в прикладну філософію», яку було оприлюднено ще у 1923 р. у Німеччині [2]. У цій роботі (яка і є об'єктом нашого дослідження) вчений і обґрунтував свою теорію моральної і правової освіти. Основна суть якої полягає у тому, що стрижневою ідеєю педагогічної діяльності є єднання особистісного і понадособистісного, національного та загальнолюдського. Поставивши для себе завдання – з'ясувати поняття і сутність освіти, він послідовно проводить думку про те, що педагогіка має ґрунтуватися не тільки на психології, фізіології, але й на філософії. Оскільки метою освіти є культурні цінності, до яких має долучитися людина, а філософія і є наукою про цінності, їх сенс, склад і закони, то педагогіка має бути тісно пов'язана з філософією. «Кож-

¹ Гессен Сергій Йосифович (1887-1950), народився у Усть-Сисольську (Росія), філософ, теоретик-педагог, випускник юридичного факультету Петербурзького університету, навчався також у Гейдельберзі і Фрейберзі. У 1910-1914 рр. був одним з ініціаторів створення і активним співробітником часопису «Логос», що висвітлював проблеми філософії культури. Працював приват-доцентом Петербурзького університету (1913-1917 рр.), професором Томського університету 91917-1920 рр.). З 1920 р. був в еміграції. Співпрацював у Російському науковому інституті в Берліні, Російському педагогічному інституті у Празі, з 1924 р. професор Варшавського та Лодзинського університетів.

ній філософській дисципліні відповідає особливий розділ педагогіки у вигляді якби її прикладної частини: логіці – теорія наукової освіти, те, – значає С. Й. Гессен, – що багатьма не дуже влучно називається дидактикою; етиці – теорія моральної освіти; естетиці – теорія художньої освіти і т. п. Норми, що устанавлюються педагогікою, звісно не можуть засновуватися лише на цих філософських дисциплінах, вони передбачають також залучення психологічного та фізіологічного матеріалу» [2, с.34-37]. Отже визначивши основне завдання будь-якої освіти як залучення людини до культурних цінностей науки, мистецтва, моралі, права і господарювання, вчений основними пріоритетами освіти визначає наступні:

- свободу як мету;
- внутрішню єдність примусу і свободи як принцип моральності освіти;
- індивідуальність як незамінність у цілісності;
- укоріненість національного у понаднаціональному;
- розвиток моральності в ускладненні і розвитку належної дії.

Можна лише уявити з якою пересторогою на початку минулого століття педагогічним товариством було сприйнято пропозицію С. Й. Гессена до удосконалення існуючої системи освіти, повертаючись до засад теорій природного або вільного виховання Жан-Жака Руссо, Л. М. Толстого, основним постулатом яких було «вміти нічого не робити з вихованцем», а надати йому можливості самостійно опанувати навколишній світ. С. Й. Гессен загострює увагу на тому, що завданням виховання є «створення Людини». Цим нове виховання відрізняється від старого, яке ставило за мету підготовку до якоїсь школи, або до якоїсь професії. Засобом нового виховання, на його думку, є передусім свобода, відсутність примусового навчання і виховання, можливість вихованцю самостійно опанувати і природу, і навколишній соціальний світ. Ідеалами свободи проникнутий висновок вченого про те, що «знищити примус має та особистість людини, яка виховувалася до свободи», а «*просякти примус, цей неминучий факт виховання, свободою як його суттєвою метою – в цьому полягає справжнє завдання виховання*» [2, с.61-62] (вид. мною: А. Л.). Отже, особливість цього принципу полягає не у абсолютизації свободи і відкиданні будь-якого примусу у процесі навчання і виховання, а у життєвій необхідності зробити освіту, яка є «*примусовою за своєю природною необхідністю вільною за тією метою, яку вона виконує*» (С. Й. Гессен).

Виникає цілком слушне запитання: у який спосіб це можливо реалізувати? Як демаркувати межу між примусом і свободою у навчанні, щоб не зашкодити процесу соціалізації особистості? Для відповіді на це запитання, С. Й. Гессен використовує поняття «дисципліна», яке він ототожнює в рамках педагогіки з поняттям «примус». Аналізуючи зміст поняття «дисципліна», вчений зазначає, що вона як «узгодженість зусиль для отримання тими засобами, що є в наявності, максимального ефекту... передбачає владу» і відрізняється від дресирування завдяки властивій їй сво-

боді, проявами якої є «самостійний почин, відповідальність, рівність у відношенні до вищої мети, що слугує основою влади, особиста гідність підвладного» [2, с.64-65].

Тобто внутрішнім змістом дисципліни є свобода дій особистості як вищий її початок. А примусове і безмежне приниження однією особистістю прав і волі іншої у широкому соціальному контексті іншої, як і у вузькому, наприклад, педагог-вихованець, являє собою дресирування, яке рано чи пізно призведе до недовіри і розбрату між тими, хто має владу і їх підлеглими, легалізує приватний, егоїстичний інтерес, у результаті чого дисципліна перетвориться на механічні безвідповідальні дії. Окрім того С. Й. Гессен застерігає від ототожнення свободи із свавіллям, оскільки першу можна розуміти як можливість діяти за власним переконанням, а другу – як можливість робити випадковий вибір. І якщо випадкові учинки характеризуються нестійкістю, пасивною залежністю від зовнішнього світу, ймовірністю і непередбачуваністю, то вільні дії можна схарактеризувати як стійкі, самобутні стосовно змінних впливів зовнішнього середовища, оскільки вони як «творіння нового, незамінні на своєму місці» і, на відміну від випадкових учинків, криють у собі внутрішню послідовність і неухильність» [2, с.68-69.]. Учений переконаний у тому, що лише вільні дії є ґрунтом формування особистості, оскільки вони є «святковими актами життя, що знаменують перемогу нашого Я над ним же створеними механізмами». І саме тому навчання і виховання має базуватися на формуванні такої особистості, стрижнем якої є переконаність у наявності своєї внутрішньої свободи, яка разом з тим просякнута дисципліною і відповідальністю і перед собою, і перед іншими, і перед суспільством. Соціологічною мовою це означає, що над діями і учинками людини існує соціальний контроль, який утілює у собі такі норми і стандарти поведінки, зміст яких є узгодженим членами певного соціального оточення і суспільства в цілому.

Наступним пріоритетом у освіті, за переконанням С. І. Гессена, є формування особистості або індивідуальності, якої людина (дитина) набуває у процесі роботи над понадособистісними завданнями шляхом творчості, мистецтва, права, релігії і вимірюється сукупністю здійсненого у напрямку цих завдань культури. Власне «понадособистісне» є для вченого тією субстанцією, яка уможливує розвиток людини. Невипадково він підкреслює, що «укоріненість особистості у понадособистісному пояснює нам також ще одну прекрасну рису особистості, власне її індивідуальний характер. Тільки, не думаючи про свою індивідуальність, а працюючи над понадособистісними завданнями, стаємо ми індивідуальностями. Індивідуальність не може бути предметом піклування, вона є природним результатом прагнення до понадіндивідуального» [2, с.73-75].

Отже теоретичні узагальнення С. І. Гессена засновуються на розумінні того, що основою педагогіки є вчення про особистість, яка прагне до понадособистісних, тобто суспільних цінностей. Невипадково він автори-

тетно наголошує на тому, що «могутність індивідуальності укорінюється не в ній самій, не у природній міцності її психофізичного організму, але у тих духовних цінностях, якими проникнуті тіло і душа і які висвітлюють в них як завдання його творчих прагнень» [1].

Варто зазначити, що обгрутовуючи свою теорію моральної і правової освіти, С. І. Гессен неначебто інтуїтивно відчував неминучість глобалізаційних процесів, які можуть суттєво вплинути на розвиток національних культур і спричинити конфлікт між їх внутрішнім змістом і космополітичними тенденціями. Вчений чітко і однозначно висловлює свою позицію, яка визначається домінуванням понаднаціональних цінностей над національними, оскільки, за його переконанням, націоналізм, що відволікає народ від творчості над понаднаціональними завданнями, а за головну мету національного буття визначає самоствердження і панування, докорінно руйнує його основу і призводить націю до саморуйнування і розпаду. Тим самим С. І. Гессен стверджує, що ідеали свободи, мистецтва, науки носять загальнолюдський характер, оскільки творіння митців, вчених певної нації стають здобутком всього людства, і у такий спосіб національність укорінюється у цілісності історичного людства. Доречно зазначимо, що термін «укоріненість» використовується і у соціологічному категоріальному апараті, характеризуючи діади таких понять, як: індивідуальне-колективне, особистісне-спільне, соціальне-суспільне і т. п.

Наступним чинником моральної і правової освіти і виховання за С. І. Гессеном є створення гармонійних відносин між особистістю і зовнішньою культурою. Цей процес має свої особливості, які полягають у тому, що людину треба навчити впоратися з «зовнішніми змістами культури», переробити їх у «свої». Тільки за таких умов, зазначає вчений, розвивається сила особистості. У перехідні, критичні періоди суспільного життя або під час руйнації старих зразків, змін, зламів у людини, як правило, порушується рівновага між силою особистості і силами зовнішньої культури. Це порушення визначається відхиленням фактичної поведінки людини від ідеальної лінії, яку накреслює її моральний обов'язок. Процес відновлення рівноваги у таких умовах уможливлюється тільки за рахунок підвищення вольової напруги людини, значно більшої її «центробіжної сили». Більш того вчений робить цікавий висновок про те, що у процесі подолання будь-яких відхилень від особистісного обов'язку, починає працювати «індивідуальний закон» особистості, в ускладненні якого і полягає «зростання свободи особистості, тобто розвиток моралі» [2, с.81-83].

Таким чином, головна ідея теорії морального та правової освіти С. Й. Гессена полягає у тому, що основним завдання моральної освіти є розвиток у людини свободи: «моральна освіта завершується формуванням особистості у людини, або, розвитком індивідуальності» [там само]. Однак вчений підкреслює, що свобода і особистість не є готовими даностями, а потребують постійного удосконалення і наповнення новим змістом, тому

моральне виховання ніколи не припиняється і може тривати все життя людини. Для того, щоб цей процес набув змістовної якості, необхідно закласти паростки у дитячому віці, оскільки діти схильні до наслідування.

У який же спосіб можна відкинути примус у освіті? Як утілити у цей процес ідеал вільного виховання дітей? Як сформувати у дітей внутрішню силу свободи? С. Й. Гессен дає відповідь на ці важливі запитання, акцентуючи увагу на двох досить неочікуваних моментах: *по-перше, не варто дитину виховувати завчасно*, оскільки обсяг зовнішнього культурного матеріалу переважає над її здібностями його засвоювати і руйнує у неї тільки-но зароджувану силу особистості і, *по-друге, не можна ізолювати її від культури*, тому що відсутність належної кількості культури у вихованні призводить до виховання самовпевненого неука. Тобто мова йде про доцільну рівновагу у вихованні дітей: «тиск зовнішнього середовища має відповідати внутрішній силі супротиву зростаючої особистості дитини» [2, с.86].

З вченим можна погодитися, адже відчуття *міри примусу і міри свободи у вихованні* підростаючого покоління є стрижнем і сучасної системи освіти. Перехід від радянської системи освіти, яка ґрунтувалася на жорсткій дисциплінарній системі виховання до демократичної, основою якою є пошук толерантної взаємодії вчителя-учня, спричиняє гостру необхідність звернутися до педагогічної спадщини видатних педагогів і екстраполювати їх провідні ідеї на сучасний освітній простір України. Однак С. І. Гессен, не дав відповіді ще на одне важливе питання: від якого і до якого віку має допускатися свобода у вихованні і коли настає момент збалансованого поєднання свободи і примусу у процесі опанування культурною спадщиною як основним джерелом освітянського процесу. Наприклад, японська система виховання припускає вільний розвиток особистості дитини до 5 років, а після цього починається жорстко регламентоване виховання.

У практиці української освіти взагалі відсутня система вільної освіти, оскільки в родинях, за результатами соціологічних опитувань, домінує авторитарний стиль відносин, егалітарність є скоріше прагненням, ніж реальністю. Тому діти вимушені підкорятися батькам постійно, а свобода творчого розвитку є поодинокими випадками у окремих родинях, а для багатьох залишається лише недосяжною мрією. Система дошкільної освіти теж переважно засновується на регламентованій поведінці дітей. Більш того рівень професійної підготовки більшості вихователів дитячих дошкільних закладів недостатній для того, щоб відчути і зрозуміти «подих вільного виховання», оскільки вони виховувалися у радянській системі, або у її залишках. Вочевидь, у сучасній українській системі освіти дисциплінарний рівень шкільної освіти домінує над можливістю реалізації особистісно-орієнтованого навчання (Л. В. Кондрашова). І тому процес соціалізації учнів початкових класів носить скоріше уніфікований, стандартизований характер, ніж індивідуалізований. Звісно, за чіткими схемами і опрацьовани-

ми алгоритмами працювати легше, не треба ламати голову над психологічними особливостями кожного учня, не треба відшукувати соціально-персоніфікований підхід до кожного з них.

У чому ж річ? Чи українські педагоги не розуміють доцільності морального виховання, заснованого на розумній свободі та дисципліні? Чи не вистачає досвіду? Чи не вистачає правових важелів? Вважаємо, що поставлена проблема добре відома практично всім, без винятку, фахівцям. І розуміння удосконалення системи освіти є, і досвід є, і правові важелі неначебно відпрацьовані. Однак, першою перешкодою на шляху запровадження будь-яких інновацій, як це не дивно, є той самий орган, який їх ініціює, а саме міністерство освіти і науки. Саме ним і є заангажованою вся система освіти. Постійна циркулятивність, строгий контроль, щоденна документальна звітність навчального і виховного процесу на всіх рівнях освітнього процесу забирають практично увесь робочий час і вчителів і педагогів. Для вільного особистісного розвитку фізично не вистачає часу.

Таким чином, вчитель-вихователь, який звик бути відповідальним, постійно знаходиться у рамках дисциплінарного і бюрократичного тиску. Він не є вільним, а скоріше є рабом жорстокого регламенту у процесі освіти і виховання, який порушувати не дозволяється вищими керівними органами. А хіба раб може виховати вільну особистість? Вважаю, що ні. Тому і є результатом нашої освіти, зокрема і дошкільної, переважно однотипові замкнені особистості, які бояться бути не такими, як усі інші, бояться брати на себе відповідальність за свої учинки, висловлювати нестандартні думки. Навіть обдаровані діти почувають себе зайвими у такому середовищі, неначебно соромляться своєї оригінальності, оскільки основним стандартом узвичаєного алгоритму соціалізації є негласний закон: «бути таким, як усі». Така ситуація вкрай небезпечна для виховання і освіти, оскільки світ швидкоплинно змінюється і вільні, розкріпачені освітні процеси європейського характеру значно випереджують освітній процес в Україні.

Тому існує *безумовна потреба у сучасному запиті* на ідеологію нової освіти, сутність якої конгруентна змісту теорії моральної та правової освіти С. Й. Гессена, основною ідеєю якої є виховання вільної особистості, що здатна поетапно усвідомлювати та інтериоризувати як українську, так і все-світню культурну спадщину. Найпершим кроком на шляху її запровадження є *оновлене виховання студентів* вищих педагогічних закладів, майбутніх учителів, яким був би властивий особистісний потяг до внутрішньої свободи і разом з тим укорінене розуміння «доцільного і розумного» у своїй поведінці, яка здійснюється не під примусом викладачів чи бюрократичних вимог, а у межах усвідомлених дисциплінарних норм. Наступним кроком має бути зменшення зарегламентованості процесу освіти і виховання на усіх рівнях системи освіти – від дошкільної до вищої, що вивільнить час у вихователів для творчого пошуку нестандартних підходів до формування вільної особистості. Звісно, зміна форми потребує і нового зміс-

ту освіти і виховання, домінантами якого мусять бути збалансований відповідно до віку дитини обсяг культурної інформації і соціально-психологічний практикум адаптації до зовнішнього середовища: соціального і природного. Тільки за таких умов можна виховати вільну особистість, здатну упевнено пристосовуватися до суспільних трансформацій і глобалізаційних процесів.

Список використаних джерел

1. Сапов В. В. Гессен С. Й. / – Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/levit01/txt024.htm>
2. Гессен С. Й. Теория нравственного и правового образования: в кн. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. – М.: «Школа-Пресс», 1995. – С.40-87.

Л. Є. Петухова,
доктор пед. наук, професор,
Херсонський державний університет

ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті розглядається становлення та розвиток поняття «інформаційно-комунікаційне середовище» у контексті історичного розвитку цивілізації.

В статті розглянуто становлення і розвиток поняття «інформаційно-комунікаційна педагогічна середовище» в контексті історичного розвитку цивілізації.

The becoming and development of the concept «informative-communicative pedagogical environment» is observed in the article in the context of historical civilization development.

Постановка проблеми. Однією з основних передумов створення інформаційного суспільства є інформатизація освіти як один з провідних компонентів технологічної перебудови всіх сфер життєдіяльності.

Інформаційні технології, засновані на впровадженні комп'ютерних систем, є універсальними. Впровадження сучасних технологій як інтелектуального інструментарію людини повинно бути підтримано всіма соціальними інститутами та інтенсивно використовувати в практиці роботи всіх складових системи неперервної освіти.

Використання інформаційно-комунікаційних технологій у вищій освіті вперше дозволило створити індивідуальну траєкторію навчання і, таким чином, в повному обсязі реалізувати, основні принципи індивідуального підходу: врахувати досвід, що передував навчанню та індивідуальні особливості кожного студента (психологічний розвиток, темперамент, тип нервової діяльності), досвід, що передував цьому нав-